

**BÉKÉSI IMRE: SZÖVEGSZERKEZETI ALAPVIZSGÁLATOK
(MAGYAR ÚJSÁGHÍRANYAG ALAPJÁN)
NYELVÉSZETI TANULMÁNYOK 20.**

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 245 p.

1. A szerző szövegkutatásának tendenciái az 1960-as évek második fele óta ismertek, főként a Néprajz és Nyelvtudomány, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, a Magyar Nyelvőr és az Általános Nyelvészeti Tanulmányok lapjairól; kongresszusokon, konferenciákon tartott előadásából, gyűjteményes kötetekben közölt írásaiból. E kötetének alapja az 1976-ban megvédett kandidátusi disszertáció. Az egész téma közvetlen előzménye és ösztönzője Deme László Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata című munkája, s benne az a szemlélet, amely az egyes mondat- és szövegszerkezeti alakulatok megszerkesztettségében a beszerkesztettség következményeit is fontosnak tartja. Békési Imre az ilyen szemléletű kutatásokat emeli ki könyvének tudománytörténeti alapozásában.

Ebben a megközelítésben a szövegtan mint új kutatási irány akkor kezdődött, amikor a mondatot relatíve önálló entitásként, a szöveg részeként kezdték vizsgálni. A szövegszerkezet kutatói közül a szerző főként azokat idézi, akik 'hyperszintaxist', mondat feletti szintaxist analizáltak, s szemantikai kategóriákat alkalmaztak. A szerző egyetértőleg idézi Szeebo: 1969. megfogalmazását: „A folyamatos szöveg tanulmányozásában a kérdés lényegét röviden a »szintaxis szemantikájának« fogalmával lehet kifejezni, mivel itt a szintaxis kérdései elkerülhetetlenül összefonódnak a szemantikaiakkal. Így ki kell bővíteni a grammatika kereteit, bevezetve egy új részt — a folyamatos szöveg szintaxisát. Ez az a »magasabb szintaxis« lesz, amely az egyszerű és az összetett mondat tanulmányozása után következik.” (9, idézi B. I. — 10.)

A bekezdés problémakörében a szerző főként Ahmanova, Scserba, Findra, Longacre, Peskovszkij, Szilman, Galperin, Szolganyik gondolatait emeli ki, s veti össze egymással, s úgy látja: a bekezdés szerkezetének vizsgálata „csak a mondat után következő első lépés a nyelvhasználat mondat fölötti szintjén”. (13.) Eme első lépés megtételéhez szemügyre veszi a mondat autonómiájának-viszonylagosságának kérdését. Deme László megállapítása nyomán leszögezi: „a vizsgált konstrukciók elemeiként a mondategészeket, az elemek közti viszonyok közvetlen jegyeként a mondategészek közti tartalmi-logikai kapcsolásokat, másodvonalbeli sajátágként pedig az egyes mondategészeknek mint konstrukcióépítő elemeknek belső felépítettségét, nyelvi megformáltságát kell tekintenünk”. (15.) Ezért koncentrálni Békési Imre e viszonyokra: „a tartalmi-logikai kapcsolat (...) a bekezdésnek a középpontjában áll. Egyszerre jellemzi a bekezdés megszerkesztettségét a s bekezdést építő kisebb egységnek, a mondatnak ebbe való beszerkesztettségét. Ez magyarázza azt is, hogy első megközelítésként miért választottunk olyan bekezdésformát vizsgálati tárggyul, amely nincs beszerkesztve magasabb egységbe, amely egyszerre bekezdés és szövegegész; s ez ad világos szempontot az eddigi, elsősorban külföldi vizsgálatok elveinek, módjainak s tanulságainak mérlegeléséhez is.” (16.)

A beépítettséget elemszinten, mondaton belül vizsgáló eljárások közül figyelemre-

méltó a szemantikai ismétlődés kutatása: Paducseva, Szkorohogyko, Palek, Szilman, az epikai mű és a köznyelvi szöveg szegmentálásában alkalmazott elemzések közül Daneš, Findra, Miko, Longacre, Szolganyik, Rejman, Iszacsenko, Szevbo megállapításaiból idéz a szerző. Ezután leszögezi: „(...) elsősorban azokat a viszonyokat követjük, amelyek mentén közvetlen egységekre tagolódik a bekezdés. Ezek a viszonyok tartalmi-logikai viszonyok.” (44.) H. Molnár Ilona 1956. fontos megfigyelése: „Az önálló mondatokból álló mondatok tartalmi és nyelvi összefüggéseinek a jelenleginél alaposabb és rendszeresebb vizsgálata jó eredménnyel járhat.” (234.) Békési Imre idézi Deme László: 1965. és Török Gábor: 1968. példáit a mondatok közötti kapcsolások-kapcsolatok meghatározásának fontosságára. Stilisztikai oldalról hasonló eredményre jut Bečka: 1970. is.

2. Békési Imre az újsághírt választotta vizsgálati műfajul, emellett szólt a valóságvonatkozás egyszerűsége is, a stilisztikai és tematikai egyneműség is. A szerző a bekezdésnyi szövegművet a szövegtan 'egyszerű mondat'-ának nevezi. Vizsgálatának tárgya: „Az események »logikáját«, azaz idő- és oki-okozati rendjét tükröző gondolat miféle szövegkonstrukciós formákban realizálódhat; ezek közül melyek tekinthetők domináns, kialakultabb megoldásoknak, s melyek az alkalmibb, stílusértékű változatok?” (55.) Hipotézise szerint e konstrukciós formák feltárhatók a komponens-mondatok viszonyainak elemzése útján.

A szempontok: a mondategészek száma, sorrendi helyük, tartalmi viszonyaik, önállóságuk foka. A módszer: gyakorisági vizsgálat; a konstrukciók logikai felépítését a szerző egybevetette a valóságos esemény „logikájával”. A tényállások linearitása eltérhet a propozíciók sorrendjétől. Az „átrendezés” lehetőségei nem korlátlanok: a hírszerkesztő tekintettel van az események belső kapcsolataira, az olvasók tapasztalataira/várakozásaira stb. S a nyelvi formában — mint a könyv példái bizonyítják — a fontossági különbségek tagolják a bekezdés mondategészeit: főkapcsolást és alkapcsolás(oka)t mutatnak. Sőt: az egyes mondatok információinak explikálódása vagy implikálódása közvetlenül függ sorrendi helyüktől.

A szövegkonstrukciós formák kísérleti vizsgálatában a szerző hipotézise szerint megadott mondatkészlet hirtőlalkotott hírváltozatok nem mutatnak egyenletes eloszlást az elvi permutációk szerint, hanem az információk és a propozíciók viszonyában a domináns megoldásoktól egészen a nem választhatókig terjed a listájuk.

Egy baleseti hír 4 mondatából 90 főiskolás 675 variánst szerkesztett, a mondatok között csupán ok-okozati összefüggés volt: a propozíciók: *Kivilágítatlan lovaskocsi — motorkerékpár nekiütközött — súlyos sérülést szenvedett — a rendőrség eljárást indított.*

Előbb felderítő vizsgálat keresett állandó elemeket a variánsokban, majd kutatatta a tagolódást. A legönállóbb mondat önmagában állt a másik 3-mal szemben, a legtrikábban épült be altömbbe, s határozottan kiemelkedett egyes formák relatív gyakorisága. Mindezt táblázatban láttatja a 84. oldalon.

A sorrend felcserélése azt mutatta, hogy attól függően cserélhetnek helyet a mondatok, hogy a konstrukció tagolódásában milyen szintet foglalnak el, azaz a leginkább a legszorosabban beépülő mondategészek változtathatnak helyet. Kevésbé 'mozgathatók', s csupán 'tömbtársukkal' együtt mozdulhatnak el a főkapcsolás szintje alatti mondatok. Ami pedig a bekezdés fő tartalmi viszonyának legönállóbb mondatát illeti, csakis a többivel mint egésszel cserélhet helyet. S így pl. az ok és okozat cseréje miatt a következtető viszonyból — magyarázó lesz. (L. a táblázatot: 90.)

A kísérleti vizsgálatban 3 négymondatos információsorból 2-ben az ok-okozati

viszonyon kívül ellentétes tartalom is található. (Az újabb sorok: *Galambot tenyésztett — szomszédja kifogásolta — elverte szomszédját — a bíróság elítélte; és: Leégett a keltető — az éjjeliőr öngyilkos lett — a tűz oka zárlat — a tsz segíti az özvegyet.*) Mindkét ellentét alkapcsolásban van, nem a legfontosabb viszony. Így a tartalmi fontosság-szintnek konstrukcionálisan az alkapcsolás felel meg, ezt bizonyítják a hirtartalom-variánsok elemző táblázatai. (99—101.)

Eddig a tanárjelöltek nyelvérzéke szerkesztette a híreket. Békési Imre műfaji kontrollt is alkalmaz: 54 újságíró-gyakornok osztályozta a 'galambos' hír leggyakoribb változatát. Ők az első helyre a leghatásosabb mondatot tették („Szelíd galambjai védelmében durván összeverte...”), tehát a valóság időrendjét konstrukcionális — itt műfaji — szempontnak rendelték alá.

A négymondatos anyagot 5 mondatossá tette ezután a szerző: egy kapcsolatos viszonyal. (*A jármű összetört.*) 675 variáns készült. Előbb egy részkorpusz elemzésében 150 változatban a legönállóbb mondat áll az első helyen. Ezután az egész korpusz analízise következik. A szerző összeveti az elvi lehetőségeket a megvalósuló szerkezetekkel, s ismerteti, majd táblázatban mutatja be a főbb jellemzőket (118. és 120—124.) Az egyes konstrukciós formákat mint egymás kölcsönös átalakításait is táblázat adja. (130.) Fontos tanulságokat fogalmaz meg a 131. oldalon: „A rendszerből kitűnik az 5-ös mondat egyedüli szerepe: csupán ez lehet tételmondat (abszolút önálló tömb) a hír első és utolsó helyén egyaránt, vagyis egyedül az 5-tel kezdődő konstrukcióknak van átalakítási párjuk az első tagolódási szinten. Ez természetesen nem véletlen. Az *eljárást indít* igei alaptagú kapcsolatnak nemcsak alanyi és állandó határozói kiegészítőre van szüksége, hanem indoklásra is, aminek a részletessége — témától és műfajtól függően — különböző lehet.”

A kísérlet laboratóriumi módszer. Az előzőkben jellemzett vizsgálat tanulságait a szerző ezután szembesíti a valósággal: 4800 hírrel a Délmagyarország, a Magyar Nemzet és a Népszava lapjairól. Mindegyik példa legalább 2 mondatnyi, összesen 13 376 mondat. A korpusz egyik felének alapvizsgálatát a másik 50% ellenőrzi, a teljes anyag feldolgozását a kötet a mondatszám sorrendjében mutatja be.

A kétmondatos hírek (2397 db) elemzése racionálisan a téma és a mondatok közötti viszony összefüggését tekinti relevánsnak, az adatokat a 135. oldalon közli. A kapcsolatos viszony a korpusz 3/4-ét jellemzi, a következtető és magyarázó 5—5%. A témák közül a *kulturális* és *gazdasági* vezet, ezeket követi a *külpolitika*, a *belpolitika*, a *közlekedési balesetek* híreinek száma. Az is feltűnő, hogy e legutóbbi téma és a következtető viszony magas számban kapcsolódik össze. Ez az összefüggés — mint Békés Imre rámutat — majd a többmondatos anyagban válik jelentőssé.

A hárommondatos hírek (1523 db) mindegyike kétfelé tagolódik, 2/3 részükben az első mondat egész önálló, a többiben a 3. A leggyakrabban a főviszony kapcsolatos, említhető még a magyarázó és a következtető tartalom. A téma: az igazgatási hírek száma meghaladja a közéletiekét. Ha meg a 3. mondat az önálló, a legfőbb viszony a következtetés, utána áll a kapcsolatos, a magyarázó.

A négymondatos anyagban (587 db) nem 3 tömb alakult, hanem 2: a második-harmadik mondat vagy az első, vagy a 4. mondatához áll közelebb. E csoportban lényegesen több a közéleti, s kevesebb az igazgatási témájú. A főkapcsolás magyarázó jellege releváns a tételmondat-szerűen előrevetett következményt tartalmazó szerkezetekben, a leggyakoribb a kapcsolatos főviszony. (Az adatok a 163. oldalon.)

Az ötmondatos anyagban (193 db) tendenciaszerűen az élen, illetve a zárás előtt található a főkapcsolás, 1—2 mondat után vagy előtt, tehát a tagolás aszimmetrikus. A csekély számú adatban a közéleti téma és a kapcsolatos főviszony a leggyakoribb. (A táblázat a 177. oldalon.)

A fentebb tárgyalt konstrukciós formák együttesen azt a kérdést vetették fel: melyek a mondathosszúságtól független, közös jegyeik. Békési Imre válasza egyrészről elemzés (Illyés Gyula 2 bekezdésnyi esszéesszéletéről), másrészt a megállapítások ellenőrzése sorrendi cserével és újságnyelvi példák vizsgálatának eredményeivel. 2 fontos tanulság: „A konstrukció megjelenési formáit a benne kapcsolt tagok belső felépítése határozza meg.” (191.) És: „Valószínű, hogy az egyes kapcsolásfajták alkalmazása összefügg a gondolatmenet kifejlődésének konstrukcionális szakaszaival.” (199.) Táblázatok tanúskodnak a kapcsolásfajták és a szorossági fokozatok összefüggéseiről (197—198.), a viszonyfajták és a tematikai csoportok kölcsönös összefüggéséről (199—201.). A kísérlet-realizáció párhuzamnak megfelelően adatszerűen mutatja be a szerző előbb a bekezdésszerkezetek elvi rendszerét (202.), majd ezek valóságos rendszerét a főkapcsolás konstrukcionális helye szempontjából (203.), s végül a realizációk teljes rendszerét (204.).

Könyvének záró fejezetében Békési Imre a mondatok közötti viszonyokban a megszerkesztettség és a beszerkesztettség egyaránt érvényesülő 2 tendenciáját látja megvalósulni. A bekezdéseket mint elemi szövegegységeket, azaz a „konstrukciós formákat a felépítő mondategységek egymás közti viszonyainak elemzésével lehet feltárni”. (206.) Vizsgálta a mondatok számát, sorrendi helyüket, tartalmi-logikai kapcsolásukat és önállóságuk eszközeit. A választott műfaj, az újsághír eléggé homogén nyelvhasználati korpuszt adott. Mind az elvi, kísérleti vizsgálat, mind a valóságos hírek korpuszán az elemző a megállapításokat szakszerűen, a választott módszert következetesen alkalmazta, így az analízis alapozó eredményeket hozott. Jól mutatja ezt Deme László véleménye a kapcsolásformák értékhierarchiájáról. (214—6.)

Mint a legutóbbi tény mutatja, Békési Imre fontosnak tartja a tanulságok között idézni bírálóinak esetleges ellenvetéseit, újabb megfontolásra ösztönző véleményét. (Lásd Rácz Endre és Molnár Iлона gondolatait: a 212—213. oldalakon.)

A kötet végén a szerző így jelzi a folytatást: „A szövegtanban való továbbépítés az [1 ≠ (2 → 3)]-féle szövegkonstrukciós forma feldolgozása nyomán látszik legígéretesebbnek. Vizsgálni lehetne a többi viszonyfajta épülő hárommondatos alapformák hasonló realizációit, hogy kellő részletességű képet alkothassunk a viszonyfajták konstrukcionális szerepéről, s általában a főkapcsolás hatásának kiterjedtségéről (...) az itteni alapvizsgálat tanulságait a bekezdésnél nagyobb terjedelmű szövegek szerkezetének feltárásában legérdekesebb kamatoztatni.” (217—218.)

3. A könyvről alkotott összegző képünk legmarkánsabb vonását az 1982 óta gazdagon jelentkező szövegtani munkák ismeretében biztosan kiemelhetjük. Meghatározóan azt, hogy kutatásaiban szerencsés kézzel emelte ki Békési Imre az ún. tartalmi-logikai viszonyfajtákat. Ezek felszíni alakulatokban szerepelnek ugyan, általuk azonban olyan szemantikai struktúrák körvonalazódnak az „állomány”-ban, amelyek felkínálják a bennük rejlő, „rendszerbeli” összefüggések mélyreprezentációját. E felé tett lépésként értékelhetjük a szerző 1986-ban megjelent könyvét. A gondolkodás grammatikáját, amely még gazdagabb tipológiáját adja a leggyakoribb felszíni (tartalmi-logikai) struktúráknak.

Nagy L. János

Irodalom

- Burányi Nándor, *Magyar Szó*, IX. (1982.) 11. 15.
 Fábian Gyuláné, *Magyartanítás*. 25. (1982.) 3. 138—139.
 Szabó Zoltán, *Nyr.* 106. (1982.) 4. 487—489. *HungÉrt.* 6 (1984.) 1—2. 246—247.
 Kabán Annamária, *Nyírk.* XVII. (1983.) 1. 82—83.